

ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ДИТИНИ ДО НАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК ТВОРЧОСТІ

Кочерга О. В.,
м. Київ,
ovk@kmpu.edu.ua

Стаття присвячена питанням становлення організму і психіки дитини в період її перинатального розвитку. Розглядаються чинники впливу на розвиток тіла та психіки в контексті становлення майбутніх здібностей у дітей до їх народження.

Ключові слова: вагітність, фізичний і психічний розвиток, психомоторика, енергопотенціал.

Організм дитини є одним з найдосконаліших творінь природи. Ось чому важливо знати коли він починає закладатись, розвиватись та діяти. Народна мудрість стверджує: «Виховуй, поки дитина лежить поперек ліжка». Китайський мислитель Конфуцій на запитання матері десятиденної дитини «Коли треба починати виховувати», — відповів: «Ви запізнились рівно на десять днів».

Але і народна мудрість, і Конфуцій помилялися, бо цей процес починається набагато раніше — з моменту розвитку дитини в утробі матері.

Що сьогодні про це знають педагоги? Зовсім не так багато. Особливо на тлі недостатньої психологічної підготовки.

Тому зрозуміло, що це ніяк не впливає або впливає обмежено на розуміння становлення діяльності конкретного дошкільника і розвиток його особистих психічних характеристик, про врахування яких останнім часом так багато говорять. Сучасна наука накопичила певні відомості про цей період життя людини [2]. Але ці відомості досить часто не беруться до уваги або ігноруються в процесі практичної діяльності вихователя.

Метою дослідження є, показ важливих моментів у становленні фізичного та психічного розвитку дитини в перинатальний період та його вплив на формування особистості.

Вагітність — це дуже важливий етап в житті не тільки майбутньої матері, але і в житті майбутньої дитини. Недарма більшість сучасних психологічних концепцій розвитку особистості приділяють таку прискіпливу увагу початковому етапу життя людини, пов'язуючи його «успішність» з впливом на подальший перебіг становлення особистості.

Початок вагітності — досить складний етап в житті родини.

1 тиждень

Запліднена яйцеклітина (зигота) починає рухатися і опускатись по яйцеводу до матки. Яйцеклітина людини схожа на кульку діаметром близько 130 мкм. Академік В. П. Казначеев [3] говорить: «В кожній клітині існує білково-нукліїнова і польова речовина. Наші роботи вказують, що клітинні культури це насамперед клітинні цивілізації. Кожна клітина має свій клітинний інтелект». Доктор фізико-математичних наук А. А. Сілін стверджує: «Згідно з голографічним принципом, не тільки гамети (статеві клітини), але і будь-яка клітина організму несе в собі цілісне уявлення цього організму аналогічно уламку голограми». Тому можна казати про польове існування людини, хоча в фізичних контурах вона постане пізніше. Але без сумніву це вже «проект» майбутньої людини.

Цей період включення в активну дію зачатків «психомоторики» та «енергопотенціалу» майбутньої людини (коли закладаються визначальні психофізіологічні задатки).

6-7 днів

Зародкова бульбашка (бластула — пола, заповнена рідиною сфера з внутрішньою оболонкою матки (цей процес занурення бластули у стінку матки після спуску по фаллопієвій трубці називають — імплантацією) і припиняє місячний цикл матері (викликаючи в її організмі гормональні зміни), намагаючись її таким чином захищати себе. За Арістотелем [1] — це ринковий період розвитку душі людини. В довжину вона приблизно 1,5 мм. І вже примушує корегувати роботу організму жінки.

2 тижні

Ембріон починає відокремлюватись від зародкових оболонок, утворюються зачатки скелету, м'язів і нервової системи. Ембріон розвивається оточений захисними оболонками, у мішечку амніона, зануреному навколоплідною рідиною. Він харчується за допомогою органу, що називають плаценту, який формується спеціально для того, щоб спонукати ріст нового організму. Плацента являє собою дисковидну пластину утворену на стінці матки, розвивається частково з тканини стінки матки, а частково — з зовнішнього шару тканини, що оточує ембріон та амніотичний мішечок.

18 днів

Починають відчуватись поштовхи серця, приходить у дію своя власна система кровообігу. Коли в операційну, де знаходиться жінка, якій роблять аборт, заходить лікар і починає «гриміти» інструментами, 18-денний ембріон, цей «шматочок м'яса», видає точно такі ж імпульси, які фіксуються у людини, приреченої до страти. Тобто це зародки майбутніх «почуттів».

3 тиждень

Ембріон набуває більш чітких контурів: можна розрізнити верхню та нижню його частину. З'являється потовщення в області середньої частини шийки (нервова пластинка). Саме з неї утворюється трубка з п'ятьма бульбашками, на кінці яких утворюється головний мозок, а з трубки — спинний. Тобто складаються відділи нервової системи.

4 тиждень

Ясніше диференціюється голова та мозок. У зародка можна знайти три мозкових бульбашки, зачатки очей, спинний мозок. А трохи пізніше готові всі відділи нервової системи. Нервова система виникає рано, але головний мозок не закінчує свого розвитку. З'являються зачатки роту, шлунково-кишкового тракту та печінки. Швидко розвивається серце. Довжина ембріону від 5 мм до 1,3 см.

Перший місяць

Перший місяць внутрішньоутробного життя — період найбільш інтенсивного росту у житті людини: у порівнянні з зиготою (клітина, що утворюється внаслідок злиття чоловічої й жіночої статевих клітин) ембріон збільшується у 10000 разів!

5 тиждень

Чітко розрізняють зачатки голови, хвоста, зяберних щілин, рук, ніг. За Арістотелем [1] — це тваринний період розвитку душі людини. Довжина цього маленького утворення приблизно 6 мм.

6 тиждень

Розвиваються зачатки очей, дитина реагує на світло. Мова йде про ті світлотіні, які проходять через шкіру живота мами. Тобто чіткого бачення предметів ще немає. Печінка виробляє кров'яні тілця. Ручки ще досить короткі і не дістають одна одну.

7 тиждень

Має всі складові очей, з'являються груди, живіт, пальці. І найголовніше: фіксуються *мозкові імпульси*. Мова може йти про зародки майбутнього мислення. Довжина тіла 12 мм.

12 тижнів

Дитина має всі органи, які повністю сформовані, можна помітити відбитки на пальцях. Вона може повертати голову, робити рухи, гримасувати, стискувати кулачки, знаходити роті смоктати пальці. На язиці закладаються смакові бруньки. Починає бути схожим на людину, хоча голова непропорційно велика. Обличчя своїми рисами нагадує риси обличчя новонародженого. Починають формуватись вії та нігті; легко можна визначити стать майбутньої дитини. Але окремо зупинимось на початку рухової діяльності дитини, тому що рух є основою життя.

Рухатись дитина починає з голови, далі йде рух рук, ніг — і останнім рухається тулуб (хоча за логікою руху він повинен йти від тулуба, тому що саме там найбільша кількість м'язів). Необхідно згадати, що рух відбувається в цей період не за логікою м'язової сили, а за логікою розвитку і становлення нервової системи.

Рух голови відбувається тому, що це центр всіх «команд» тіла. Рука є продовженням мозку зовні (більше 80% кори головного мозку обслуговує руки) теж саме можна сказати і про ноги людини. Це період, у який розвивається *психомоторика та енергопотенціал* (найважливіші психофізіологічні задатки, які в подальшому повинні перерости у психофізіологічні здібності людини). Маса плоду більше 14 г.

18 тижнів

Вагітна жінка відчуває рухи плоду, чути як б'ється серце, шкіра плоду покривається тоненькими пушковими волосинками. Особливо в ділянці брів і вії. Довжина тіла 240 мм, вага 180 г.

20 тижнів

Дитина робить дихальні рухи, плід проявляє свій добрий чи поганий норов. Половина строку вагітності минуло. Плід чує, досить вільно рухається. Остаточо формуються кінцівки. Довжина плоду 260 мм.

24 тижнів

Плід чує гучні крики з шумного світу, по-своєму їх лякається, або, навпаки, сердиться. Він чітко реагує на мамині настрої. Починає працювати вестибулярний апарат (важлива фізіологічна система яка допомагає визначати координати положення тіла людини в просторі, повідомляє мозок про присутність або відсутність руху обертання. Крім цього саме ця система координує підтримку голови у правильному положенні та пристосовує рух очей дитини для утримання зображення на сітківці при русі голови в момент переміщення тіла) Сформовані очі. При народженні був би здатен дихати та творити звуки схожі на крик. Довжина плоду 340 мм.

28 тиждень

Критичний період. Досягнута «зона життєздатності» плід має шанс вижити за умов передчасного народження. Дитина розплющує очі.

Фізіологічно здатна розрізнити основні запахи та смакові якості — солодке, гірке, кисле і солоне. Запис електричних імпульсів в мозку на останніх місяцях внутрішньоутробного життя показував, що у плоду є зміна ритмів, котра характерна для сну (2 фази повільна і швидка), французький фізіолог Мішель Жуве допускає, що у фазах «швидкого сну» у ненародженого малятка «програються» ті безумовні рефлекси з якими він з'являється на світ. Отже, закладаються зачатки майбутньої *уяви*. Довжина плоду 350 мм, маса тіла 875 г.

32 тижні

Передчасно народжений плід за допомогою правильного догляду може вижити. Довжина плоду 450 мм, маса 2375г.

Восьмий місяць

Восьмимісячний плід досягає 450 — 500 мм у довжину з вагою 2300 — 3200 г. Йому стає мало місця, і його рухова активність знижується. Протягом цього і наступного місяця по всьому тілу йде формування жирової клітчатки, яка допоможе дитині пристосуватись до зміни внутрішньої температури після народження.

40 тижнів

Плід повністю сформований, шкіра покрита первородною змазкою, довжина волосся на голові досягає 25 мм. Отже в організмі матері від одного заплідненого яйця у процесі нормальної вагітності з'являється дитина у тілі якої 10 у 14 ступені клітин. Варто нагадати, що завдяки мікроу, достатньо всього лише 46 поділів, щоб число клітин досягло такої великої цифри. Довжина плоду 500 мм, вага на момент народження: хлопчики 3400 г, дівчатка 3250г.

Дев'ятий місяць

Процес розвитку дитини до народження показує, як зароджуються психомоторні дії, енергопотенціал, підґрунтя мислення та уяви. Саме рухи ембріону, перші мозкові імпульси свідчать про зв'язок із зовнішнім світом, організмом матері. Дії, рухи спричиняють переміщення плоду, стан її душі він наче розвиток психіки дитини.

У цьому зв'язку слід згадати про вчення видатного голландського філософа Бенедикта Спінози [6] про зв'язок мислення і руху. Людина має мисляче тіло, яке мислить і діє. Зовні — це рух, внутрішньо це — мислення. Порядок і стан тіла створюється під впливом взаємодії з іншими предметами, викликає такий же порядок і зв'язок в душі. Тіло і душа діють спільно.

Ступінь досконалості мислення призначається здібністю тіла до дії. Мислення не визначається структурно — анатомічною організацією мозку людини. Воно пов'язується з діями у світі зовнішніх форм предметів і сил, які там існують. На цьому побудована теорія відображення видатного фізіолога Івана Сеченова.

Саме завдяки психомоторним здібностям, що формуються до народження людини, визначається її здібність мислити, почувати, уявляти, впливати, сприймати навколишній світ.

До народження дитина може «розмовляти» з батьками. У цьому переконались 700 майбутніх мам і тат США, які проходили у 1986 році програму навчання дітей внутрішньоутробного періоду життя.

Навчання починалось на п'ятому місяці вагітності. Спочатку двічі на день полплексували по животу матері. Через два місяці з'явилась реакція швиду на цей сигнал. Він починав рухатись, коли подавався знайомий

сигнал. Промовляння декількох простих слів підкріплялося таким же сигналом.

У результаті подібного навчання народжені діти починали раніше розмовляти, менше плакали, довго і уважно слухали батьків.

Один з учасників цього навчання періодично прикладав шок до живота дружини і чітко промовляв: «Маленький, я твій тато!». Після народження дитини батько нагадував йому цю фразу. Судячи з реакції, син визнавав її, переставав плакати і намагався повернути голівку на голос батька.

Безумовним можна вважати, що малюк не пасивен у лоні матері, це занадто чутлива істота, яка утримує в своєму мозку багато речей.

Певна річ, що ніхто не береться проводити аналогію між здібностями і можливостями розвитку дитини у період дитинства (наприклад, після трьох років) і плоду, між тим плід володіє деякими уявленнями про зовнішній світ завдяки смаку, запахам, тактильним відчуттям, звукам. Він уловлює рух матері, її ласки, смак їжі яку вона споживає та фізіологічні зміни, пов'язані з материнськими емоціями. Група французьких дослідників експериментально довела, що протягом трьох останніх місяців вагітності плід може розрізняти голоси і знає два склади, дві фрази, два запахи і два смакових відчуття. Він здатен навчатись, навіть інтенсивніше, ніж будь який новонароджений, навіть якщо він геній від природи.

Постійне читання вголос одного і того ж тексту або програвання музичного уривка викликає зниження серцевого ритму, який виміряли протягом, шести тижнів в той час як музика почула вперше, викликала підвищення ритму. Плід, як і недоношена дитина, робить розрізнення між мовою матері зверненою до нього, тим коли вона звертається до іншої людини. У кінці вагітності малюк видає перевагу легкому шуму над тишею, голосу — шуму, жіночі голоси — чоловічим. Крім того, йому більше до вподоби радісні звуки, ніж сумні або гнівні, а отже розрізняє настрої дорослих.

Звернення, спрямоване до плоду, — це стверджувала ще Ф. Дальто, — може мати психотерапевтичне значення: «Необхідно розмовляти з дитиною про все, що її стосується, і говорити правду з самого дитинства. Складніше для людської істоти те, що немає смислу і не проходить через мову». Саме Дальто належить твердження, що і не народжена ще дитина — вже особистість: «Кожна дитина надає собі життя своїм бажанням жити». Той факт, що ембріон живе і що материнський організм не відторгає плоду, свідчить про загальне бажання жити. Таким чином, вже з моменту зачаття плід є майбутньою людською істотою, яка знаходиться у постійному спілкуванні з матір'ю: Її емоційний стан і всі події, які вона переживає впливають на його психологічну будову». *Мати, яка "забуває", що вона вагітна, може народити дитину з тяжкими психічними відхиленнями.*

Вже не вперше піднімається питання про особливу чутливість плоду до емоційного стану матері, і саме цей феномен "емоційної відповіді плоду" підтверджують багато досліджень.

Допомогти батькам встановити контакт з дітьми в період вагітності покликаний метод гоптонамії (тактильного і голосового впливу на малюка), технікою котрою володіли ще наші прабабусі, правда, не знали його французької назви.

Суть методу [5] полягає в тому, що кожен співбесідник обирає індивідуальний лише йому (найближчий і найзручніший) спосіб голосового й тактильного впливу на малюка. Наприклад, мати співає, погладжуючи живіт (у ділянці, де відчула рухи дитини), а батько читає вірш імітуючи пальцями рук ходіння. Можна співати обом, але різні пісні і бажано дитячі, показувати казки, легенди (коротенькі).

Дуже добре спілкуватися із малюком двома мовами, скажімо, мати — рідною, батько — англійською. Уже в цей період дитина здатна сприймати іншомовну. *Але є принципове застереження — не кладіть на живіт штурмики, щоб малюк слухав спеціальні навчальні касети.* Зі знанням кількох мов він всеодно не народиться, а цим тільки злякаєте його, до того ж малюку потрібен ваш живий голос. Звідси зрозуміло, що і включати касету із голосом батька, як тимчасового у відрадженому, також марно.

Чоловікам, робота яких пов'язана із від'їздами, не варто зовсім шіп'ятись гоптонамією, бо метод передбачає постійний контакт із дитиною — щодня, в однаковий час, а не тоді коли забажалося вам чи шийшла вільна хвилинка у вас. І пояснювати малюкові, що тато у відрадженому, — смішно: *дитя ж реагує на тембр голосу, інтонацію, а не на значення слів*, а тому образиться, не почувши тата у визначений час. Але застосування цього методу не позбавляє батька, як і матір, звичайного спілкування із дитиною, *не регламентованого часом.*

Чому ведемо розмову тільки про батьків? Справа в тому, що вашій крихітці поки що, як і в перші місяці життя після народження, достатньо невеликого кола співбесідників — "тато, мама і я". Можна залучати старших сина, доньку і домашніх тварин.

Обираючи час для спілкування за методом гоптонамії, треба уникати перебування на період найактивніших рухів малюка і на свою зайнятість (ви повинні перебувати наодинці із дитиною і не відволікатися на телевізор, борщ на плиті тощо). Мати зручно вмощується (сідає або лягає) і оголює частину живота, де найвідчутніші сигнали малюка. Протягом 10—15 хвилин проказує свій віршик (якщо короткий — повторює), не мішкуючи про рухи рукою. Батькові заняття із дитям мають бути віддалені в часі від материних щонайменше на дві години, а ліпше — проходити вранці, якщо жінка спілкується ввечері, або навпаки.

Вибір тактильного впливу залежить від вашої фантазії — можна застосувати маленькі дзвоник, іграшки (іноді старший братик, розмовляючи із майбутньою сестричкою. Їздить по материному животу машинкою). Не бійтеся фантазувати, слухайте свої батьківські бажання.

Цікава реакція малюка на ваші дії — тільки-но зазвучить ваш голос, дитина раптово припиняє рухатися, затихає. Вона прислуховується, вивчає голос і доторки — своєрідна захисна реакція дитячого організму. Період адаптації (малюк не відповідає вам) зазвичай триває кілька днів, іноді — тиждень. При постійному контакті дитина швидко звикає до таких занять і після короткої паузи-мовчання (пізнає, хто там) відразу відповідає вам у руку крізь стінку живота, точно відтворюючи ваші рухи (гладить, постукує тощо).

За це ви обов'язково маєте похвалити своє маля, чим заохотите до наступних "сеансів" спілкування, покажете, що проявляти ініціативу — добре. Діти, позбавлені утробного спілкування, вирізняються з-поміж однопітків замкнутістю, відлюдькуватістю, пасивністю, вони неохоче йдуть на контакт, бояться чимось поцікавитися.

Дочекавшись упевненої відповіді малюка на ваші дії, наступного дня відтягніть початок спілкування на кілька хвилин — побачите, що у звичний час дитина буде стукати вам у ту частину живота, котру гладите протягом бесіди. І в цей момент ви відповідаєте, що все нормально, що не забули про своє дитя, а потім продовжуєте традиційне заняття. Саме в процесі такого спілкування зароджується адекватне довірливе ставлення дитини до батьків. Окрім того, ці уроки сприяють розвитку клітин головного мозку малюка, бо дають йому велику кількість інформації.

На більш пізніх строках вагітності ви помітите, як дитина прагне нового, — під час спілкування вона всім своїм тільцем пересуватиметься в ту ділянку живота до котрої торкається ваша рука. Тому в такий спосіб легко перевертати малюків, які неправильно лежать у лоні матері. Добре реагує маля на доторки собаки холодним носом. Цікаво, якщо періодично на животі відпочиватиме кішка, муркочучи, така дитина в майбутньому спокійно спати під батьківське хрипіння.

Спілкування за методом голтонамії — своєрідні природні уроки дисципліни: привчають дитя до певного розпорядку дня, вчать виконувати обіцянки. Можливо, для когось це смішно, але моральні якості треба формувати поетапно, починаючи вже з утробного періоду, а не сподіватися на садочок, школу, а потім армію.

Кожна мати повинна вести щоденник рухів малюка, котрі виникають під час “уроків” спілкування. У першій колонці проставляйте дату, у другій фіксуйте характер рухів (на що вони схожі), у третій записуйте власні емоції, які відчуваєте в той момент. Четверта — це ваші думки, які виникли саме під час рухів малюка, а в п'яту заносьте відчуття дитини (що, по вашому, відчуває вона тоді). Пізніше ці записи допоможуть вам вгадувати бажання малюка за його рухами — чого він хоче, що не подобається, чи комфортно йому тощо. А після народження ви зможете розуміти дитину з півслова, на невербальному рівні (як кажуть читатимете її думки).

Роблячи перші рухи, дитина їх оцінює своїми задатками майбутніх почуттів. Самим великим почуттям в житті дитини до народженні і після є почуття ЛЮБОВІ до неї батьків. Щасливі народженні в любові. Цей постулат необхідно усвідомити всім батькам.

У 1925 році американський біолог і психолог У. Кеннон науковим способом довів, що страх і хвилювання ведуть до появи у крові тварин і людини особливих хімічних речовин — катехоламінів. Якщо страх або хвилювання відчуває вагітна жінка, з її кров'ю ці речовини потрапляють через пуповину до дитини, унаслідок чого дитина теж переживає хвилювання.

Дослідник Т. Верні стверджує, що ці речовини (катехоламіни) відіграють роль стимуляторів, які пробуджують у дитини примітивну самосвідомість та емоційне сприйняття дійсності (це своєрідна спроба дитини зрозуміти, що трапилось).

Серйозні наукові дослідження доводять: якщо майбутня дитина не бажана для батьків, а мати в період вагітності озлоблена і роздратована, то її негативізм відчуває плід. Гормони, які утворюються в організмі жінки, непередбачене впливають на дитину.

Доктор фізико-математичних наук Л. В. Петрова, яка вже вісім років займається дослідженнями в галузі психофізики, говорить про потужний вплив психічної енергії на фізичні процеси та долю окремої людини і про

те що з допомогою торсионних полів можна пояснити будь-яку проблему, пов'язану з психічною енергією (*психічна енергія досліджується як реально існуюче енергетичне поле*).

На думку академіка РАН доктора фізико-математичних наук Г.І. Шипова [8]: “Обмін словом, думкою — це обмін сильним зарядом енергії. І це вже наукове знання! Людина є клітинкою людства, радість, біль кожного неминуче відображається на всіх”.

Наші думки, почуття та уява — це торсионні, оскільки матерія думок, почуттів та уяви є елементом торсионних полів. “Рівняння, які описують думку, нелінійні. Це говорить про те, що думка може впливати сама на себе, тобто являти собою самоорганізуючу структуру, здатну жити високим життям”.

Людина, як частина природи, створена з атомів та молекул, які мають електрич і атомні спини. Так як спин є джерелом торсионних полів, то кожна клітина людини створює своє торсионне поле. Клітини дотикаючись одна з одною, утворюють загальне торсионне поле, яке, як магніт, притягує та орієнтує їх у певному положенні у просторі, створюючи неповторну комбінацію клітин. Можна зробити висновок, що людський організм у цілому створює своє загальне торсионне поле. Саме воно є основою всього живого, так як є носієм інформації організму в цілому і його клітин, структури, стану як внутрішнього, так і зовнішнього світу людини. За його допомогою до кожної клітини доносяться всі думки, почуття, уявлення, бажання, спрямування життєдіяльності людини, її спрямування.

Академік Г. І. Шипов [8] стверджує: “У людини кілька рівнів торсионних полів відповідають невидимим енергетичним тілам і відомі на сході як чакри. У людському тілі чакри — фокуси торсионних полів. Чим вище розташована чакра, тим вища частота поля”.

Спіраючися на чисельні експерименти, виконані в Інституті клінічної та експериментальної медицини при Сибірському відділенні РАН, академік В. П. Казначеев [4] прийшов до висновку: “Жива речовина (Душа) спочатку проектує себе у вигляді голографічного польового образу і на основі саме цього образу будує своє конкретне земне біохімічне тіло. Отже, є дві сторони життя. І перша — та польова, голографічна сторона”.

Академік РАН П.П. Гаряев та його колеги експериментально довели, що така голограма виникає ще до появи на світ цілісного організму. Грубо кажучи, інформація, що приходить зовні по відношенню до ембріону, змушує його хромосоми створювати певний хвилювий образ. Цей “образ-голограма і диктує кліткам що діляться, коли і куди повинні рости ноги, руки, голова. Хвилювий образ заповнюється матерією, подібно тому, як заповнюється форма для лиття.”

Отже не без підстав П. П. Гаряев стверджує, що кожна жива істота будується за наперед заданою хвилювою програмою. Отже майбутні ділянки теж активно задають цю програму своїми думками.

“Думки, які ми вибираємо, подібно фарбам, якими ми пишемо на полотні свого життя” (Луїза Хей) [7].

Як же важливо кожному з нас знати поро це, не забувати та пам'ятати на будь-яких обставинах на складному шляху розвитку і становлення дитини. Подальші дослідження мають уточнити основні фактори впливу на перинатальний розвиток психіки дитини і вказати на реальні небезпеки та допомогти батькам і педагогам в роботі з дітьми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Трактат о душе. Собрание сочинений: В 4т – М.: Мысль, 1976. – Т.1. – 550 с.
2. Добряков И. В. Перинатальная психология.– СПб.: Питер, 2010.– 272 с.
3. Казначеев В. П. Мысли о будущем. Интеллект, голографическая Вселенная Козырева. – Новосибирск: Сибирское Научное Издательство, 2008. – 192 с.
4. Казначеев В. П. Феномен человека: космические и земные истоки. – Новосибирск: Новосибирское книжное издательство, 1991. – 128 с.
5. Кочерга О. В. Психофізіологія раннього дитинства. – К.: Вид. дім “Шкіл. Світ” : Вид. Л.Галіціна.—2006.— 120 с.
6. Спиноза Б. Избранные произведения : В 2 т.- М.: Политиздат, 1957. – Т.1. – 436 с.
7. Хей Л. Новейшая энциклопедия здоровья и счастья – М.: ОЛМА Медиа Групп; ОЛМА-ПРЕСС, 2008. – 896 с.
8. Шипов Г. И. Теория физического вакуума. М.: Наука, 1997. — 450 с.